

КОПИТОВА О. С.,

кандидат юридичних наук, суддя
(Київський апеляційний господарський суд)
провідний науковий співробітник
лабораторії з протидії злочинності
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.98

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-28>

СУДОВЕ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ: ОКРЕМІ ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ДО СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ

Стаття присвячена розгляду окремих загальнотеоретичних питань складових елементів судового правозастосування в контексті проведеної конституційної реформи щодо правосуддя.

Мета статті полягає в науковому осмисленні розуміння судового правозастосування, виходячи із принципу верховенства, його основних елементів і того, що нині саме результатом судового правозастосування буде офіційне тлумачення правових норм.

Розкрито зв'язок принципів судового правозастосування із принципами права та правозастосування. Доведено, що принцип верховенства права є базовим принципом у судовому правозастосуванні. Зроблено висновок, що судовий прецедент зароджується в суді першої інстанції і в разі його підтвердження судом вищого рівня набуває рис переконливого прецеденту.

Обґрунтовано думку, що судове правозастосування є одним з найважливіших різновидів форм реалізації права, йому (окрім індивідуальних особливостей) властиві загальні ознаки державного правозастосування. З'ясовано, що судове правозастосування є останньою стадією механізму правового регулювання, коли до участі осіб у суспільних відносинах залучається спеціальний уповноважений суд. Цьому етапу механізму правового регулювання притаманні окремі стадії, які характеризуються наявністю спеціальних суб'єктів. Зроблено висновок, що загальновизнаним є підхід, за якого судового правозастосування висувуються вимоги дотримання принципів верховенства права, законності, обґрунтованості, доцільності, справедливості.

Доведено, що суди не зобов'язані обов'язково застосовувати висновки щодо застосування норм права, викладені у постановках Верховного Суду, а мають тільки враховувати такі висновки під час застосування аналогічних норм права. Також у таких випадках має йтися про ідентичність фактичних та юридично значущих обставин справи. Зроблено висновок, що конституційна реформа щодо правосуддя по суті змінила підхід від прецедентного характеру висновків Верховного Суду України (у редакції процесуальних кодексів до 3 жовтня 2017 р.) до визнання таких висновків «переконливим прецедентом». Констатовано м'який вплив таких висновків з огляду на їхню аргументованість і авторитетність органу, який їх видав.

Ключові слова: принцип, судове правозастосування, правозастосування, прецедент, здійснення судочинства, верховенство права, правотлумачення.

The article is devoted to the consideration of certain general theoretical issues of the constituent elements of judicial enforcement in the context of the ongoing constitutional reform of justice.

The purpose of the article is to provide a scientific understanding of the understanding of judicial enforcement, based on the principle of supremacy, its main elements and the fact that it is now the result of judicial enforcement, will be the official interpretation of legal norms.

The connection of the principles of judicial law enforcement with the principles of law and law enforcement is disclosed.

It is proved that the principle of the rule of law is a basic principle in judicial enforcement. It is concluded that the judicial precedent begins in the court of first instance and, if it is confirmed by the high level court, acquires the features of a persuasive precedent. It is substantiated that judicial enforcement is one of the most important types of forms for the implementation of a law, it (except for individual peculiarities) is characterized by general signs of state law enforcement. It was found that judicial enforcement is the last stage of the mechanism of legal regulation, when a special authorized court, the court, is involved in the participation of individuals in public relations. This stage of the mechanism of legal regulation has certain stages that are characterized by the presence of special subjects. It is concluded that it is generally accepted approach in which the principles of the rule of law, legality, validity, expediency, justice are applied to judicial enforcement.

It is proved that the courts are not obliged to necessarily apply the conclusions on the application of the norms of law set forth in the decisions of the Supreme Court, but only take such conclusions into account when applying the norms of law. Also in such cases, we should talk about the identity of the actual and legally relevant circumstances of the case. It was concluded that the constitutional reform in terms of justice essentially changed the approach from the case-law nature of the conclusions of the Supreme Court of Ukraine (in the previous version of the procedural codes before 03.10.2017) to the recognition of such conclusions as a “convincing precedent”. The mild impact of such conclusions was established due to their reasoning and authority of the issuing authority.

Key words: *principle, judicial law enforcement, law enforcement, precedent, legal proceedings, rule of law, interpretation of law.*

Постановка проблеми. Судове правозастосування є одним із найважливіших різновидів форм реалізації права, йому (окрім індивідуальних особливостей) властиві загальні ознаки державного правозастосування. Зазвичай судове правозастосування є останньою стадією механізму правового регулювання, коли до участі осіб у суспільних відносинах залучається спеціальний уповноважений суд. До цього етапу механізму правового регулювання притаманні окремі стадії, які також характеризуються наявністю спеціальних суб'єктів, які допомагають урегульовувати суспільні відносини залежно від їхнього типу й виду (адміністративно-процедурні, цивільні відносини, кримінальні відносини тощо). Тому загально-визнаним є підхід, за якого до судового (як і до будь-якого) правозастосування висуваються вимоги дотримання принципів законності, обґрунтованості, доцільності, справедливості тощо [1, с. 92–93].

Нагадаємо, що в межах останньої конституційної реформи щодо правосуддя судове правозастосування отримало новий базовий принцип, яким має керуватися суддя під час здійснення правосуддя – принцип верховенства права (ч. 1 ст. 129 Конституції України), оскільки раніше цей принцип містився лише в загальній ст. 8 Основного закону України.

У зв'язку з викладеним вважаємо, що нині постала потреба в новому науковому осмисленні розуміння судового правозастосування, виходячи із принципу верховенства, його основних елементів і того, що нині саме результатом судового правозастосування буде тлумачення правових норм. У цьому нами вбачається **мета** цієї наукової публікації.

Теоретичне дослідження проблем судового правозастосування постійно перебувало в колі уваги правової науки, зокрема таких провідних учених правників: М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.М. Горшенєва, М.Д. Гнатюка, О.В. Зайчука, В.П. Казимірчука, В.В. Копейчикова, А.М. Колодія, В.В. Лазарева, Д.Д. Луспеника, М.І. Матузова, В.С. Нерсєсянца, Н.М. Оніщенко, В.М. Протасова, М.Б. Рісного, Ю.Г. Ткаченка, В.Н. Шабаліна, С.В. Шевчука, Л.С. Явича та багатьох інших правознавців.

Результати дослідження. Дослідження розуміння судового правозастосування варто розпочати із загальнонаукових підходів до визначення понять «принцип», «принцип правозастосування», «складники правозастосування», розкрити взаємозв'язок цих категорій між собою.

Так, основоположні принципи права впливають на всі елементи правової культури суспільства й особи. Урахування і додержання цих принципів є стрижневими критеріями для оцінки головних індикаторів правової культури суспільства: стану додержання прав людини, ступеня реалізації принципу верховенства права, рівня правосвідомості суспільства, якості юридичної освіти, рівня розвитку юридичної науки, стану законності, стану практичної роботи суду та правоохоронних органів [3, с. 12].

Примітною щодо цього видається наукове дослідження С.В. Прийми, який у результаті наукометричного аналізу робіт різного рівня в межах десяти років робить висновок, що «загальна кількість праць, які містять слово «принцип» у своїй назві, в електронному каталозі бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого сягає 9 391 найменування, серед них 6 817 праць видані протягом 2004–2014 рр. [11, с. 46–47]. Отже, як пише згаданий учений, сучасні науковці відчують значення принципів для розвитку юридичної науки та практики. Однак, незважаючи на таку численність розробок тематики принципів у праві, С.В. Прийма зазначає відшукання в цьому напрямі деяких прогалин, зокрема в частині загального поняття принципу як засади, фундаментальної основи, вимоги тощо [11, с. 46–47]. Приєднуючись до висловлених застережень сучасного українського дослідника, зауважимо, що поняття принципів судового правозастосування також перебуває у площині наукової уваги та спричиняє постійні наукові дискусії, тому викладені застереження характерні також і для нього.

Звернення до науково-довідкової літератури свідчить про те, що загальноприйнятим еквівалентом слів «основа», «початок», «першоджерело» є слово «принцип», що походить від латинського *principium*, що буквально і перекладається як «те, із чого все починається» [12, с. 519; 2].

На підтвердження цього в латинській мові існує багато крилатих фраз: “Ab Jove principium” (початок від Юпітера), “FleBILE principium melior fortuna sequentur” (після сумного початку прийде велике щастя), “Quod non habet principium, non habet finem” (те, що не має початку, не має кінця), “Scribendi recte sapere est et principium et fons” (бути мудрим – ось початок і джерело того, щоб правильно писати), “Flagiti principium est nudare inter cives corpora” (оголювати тіло на очах у громадян – початок розбещення) [11, с. 47–48]. Проте є й інше визначення, зокрема, інколи «принцип», хоча й визначається через *principium*, однак містить відсилку на слово «принц», яке, у свою чергу, походить від *princeps*, *primus* і *capio* – букв. «перший беру / отримую», «проводир»; «перший», «головний», «кращий» [16, с. 256]. Що стосується наукових принципів, то в науці принципами називають загальні положення, яким повинні задовольняти наукові припущення, гіпотези або теорії, наприклад, принцип причинності, принцип еквівалентності, принцип відповідності, принцип невизначеності тощо [5, с. 14]. Принципи відрізняються від законів природи тим, що їхнє формулювання загальніше, менш конкретне. Від аксіом принципи відрізняються тим, що обираються не довільно, а формулюються у процесі пошуку істини, тому можуть виникати, змінюватися і застарівати [13].

Остання теза щодо можливості принципів змінюватися та застарівати видається нам корисною в контексті дослідження принципів судового правозастосування.

Отже, роблячи проміжний висновок у визначеннях поняття «принцип», можна зауважити, що за більш послідовного дослідження його можна розглядати у трьох значеннях:

1) як основне вихідне положення певної теорії, вчення, науки, світогляду, теоретичної програми; 2) як переконання, погляд на речі; 3) як основну особливість в улаштуванні чогонебудь [9, с. 585].

Є.Г. Бобрешов підкреслює, що «дотримання судом при відправленні правосуддя загальних принципів правозастосування потрібно розглядати як необхідні умови для правильного застосування права, а в контексті постійного, надійного та ефективного захисту проти зловживань у судочинстві обстоюється погляд про доцільність запровадження ідеології судового правозастосування» [4, с. 17]. Такий висновок нами підтримується стосовно саме судового правозастосування як складової частини правозастосовчого процесу загалом, який повинен бути системним, комплексним, науково обґрунтованим та реально можливим [15, с. 184–185; 7, с. 104].

Розглядаючи правозастосування як тривалий, комплексний і системний процес, зауважимо, що воно має мету, яка, у свою чергу, є чітко визначеною цінністю. Уважаємо, що до таких цінностей належить визнання людини, її життя, здоров'я, честі й гідності, недоторканості й безпеки в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Закріплений конституційний постулат за своїм змістом є принципом-метою, що визначає загалом діяльність держави, створення законодавчих засад регулювання такої діяльності, відповідальність держави перед людиною загалом.

Тобто основні цінності, закріплені у ст. 3 Основного закону України, реалізуються у великому нормативному масиві, де передбачено також їх охорону та напрями, засоби і способи захисту порушених цінностей. Провідна роль у захисті порушених цінностей належить судовому правозастосуванню. Отже, наведений конституційний принцип-мета визначає загальну ціннісну спрямованість правозастосовчого процесу. Він водночас кореспондується з основоположними принципами права: справедливістю, рівністю, свободою, гуманізмом. Зазначені принципи становлять основу права, є його ідейним наповненням, а також головними цінностями – цілями. Завданням суб'єкта правозастосування є насамперед дотримання основних принципів права [10, с. 246–247].

Наведене стосується і судового правозастосування, адже судова діяльність, як уже неодноразово зазначено, є класичною формою застосування права і водночас критерієм цивілізованості і морального здоров'я суспільства. На думку Б.В. Малишева, яка нами поділяється, процес правозастосування загалом, навіть за наявності норми права, яка може стати основою для вирішення справи, не може відбуватися поза принципами права, адже принципи права пронизують усі норми права, є основою всієї системи права держави. Спори про право розглядаються судом не лише формально, а й із чітким дотриманням панівних у певному суспільстві уявлень моральної й етичної спрямованості (на підставі принципів справедливості, рівності, свободи і гуманізму) [8, с. 26–28].

С.В. Шевчук щодо цього сдушно зазначає, що важко перелічити всі основні принципи судового правозастосування. На думку провідного вітчизняного теоретика права і діючого судді Конституційного Суду України, до принципів судового правозастосування належать принципи, що походять із природного права (верховенства права, пропорційності, справедливості, обґрунтованості, розумності, цілеспрямованості), стосуються демократичних цінностей суспільства (прав людини й основних свобод, поділу влади, громадської безпеки, дозволено все, що не заборонено законом) та висувають вимоги до правової системи (правової визначеності, встановлення кримінальної відповідальності тільки законом, заборона зворотної дії законів, стабільності судової практики, обґрунтованих сподівань) тощо. Цей перелік не є вичерпним [17, с. 282]. У свою чергу, Я.М. Романюк підкреслює, що зазвичай у загальній теорії права і держави, у галузевих юридичних науках ідеться про такі найбільш поширені принципи судового правозастосування, як законність, обґрунтованість і доцільність. Законність у застосуванні правових норм, зокрема і в галузі цивільного права, полягає в реалізації їх у житті згідно із законом та основними принципами прав [14, с. 24]. І далі цей учений виокремлює спеціальні принципи судового правозастосування: верховенства права, правової визначеності, справедливості та процесуальної економії, тобто розгляд і вирішення

цивільної справи судом у встановлені процедурно-процесуальні строки [14, с. 24]. Не вступаючи у глибоку наукову полеміку, оскільки це нині виходить за межі цієї наукової розробки, зауважимо, що сьогодні принцип верховенства не може визнаватися спеціальним, оскільки проведена остання судово-конституційна реформа, яка закріплює його як керівний, змінила акцент із визнання принципу верховенства права спеціальним (коли в Конституції України було зазначено принцип законності) на базовий. Адже саме на відповідність принципу верховенства права суддя під час здійснення судочинства має аналізувати та формувати нормативну основу рішення, тобто відшукувати норму права чи сукупність правових норм, якими варто вирішувати справу по суті.

Тому приєднуємося до думки С.В. Шевчука, що найважливіший принцип, який слугує основою розрізнення права та закону, під час застосування якого судова влада напручувала багато стандартів його дотримання залежно від конкретних обставин справ, який є результатом судової правотворчості, – принцип верховенства права [17, с. 300]. Учений підкреслює важкість формулювання чіткого однозначного визначення цього принципу, наводячи водночас головний його зміст, що полягає в гарантуванні та забезпеченні пріоритету панування права в суспільстві, яке розглядається з позицій доктринальних поглядів різних шкіл права (позитивистської, історичної, соціологічної, природного права тощо), унеможливує прояв свавілля державної влади та забезпечує реалізацію конституційних прав і свобод та їхні відповідні гарантії. У будь-якому разі, як зазначає С.В. Шевчук, принцип верховенства права не може бути ототожнений із принципом верховенства нормативно-правових актів держави (законів), передбачає більш активну роль судової влади, яка шляхом судової правотворчості визначає суддівські стандарти у процесі його застосування та його додатковий зміст. Хоча різні вчені дають різноманітні визначення цього принципу [17, с. 300].

Принцип верховенства права є неодмінним елементом сучасних концепцій правової держави і демократії, як зауважує В.В. Городовенко, і підкреслює, що саме на цій zasadі будуються уявлення про судову владу, призначення якої – захист прав і основоположних свобод людини. В умовах триваючої судово-правової реформи вказаний принцип набуває особливої актуальності. Верховенство права є загальноправовою цінністю, яка досліджуються здебільшого філософами і теоретиками [6, с. 2]. І далі вказаний вчений, аналізуючи роль суду в забезпеченні верховенства права, яка полягає насамперед у захисті загально-визнаних прав і свобод людини, підкреслює, що суду надані широкі повноваження щодо оцінювання відповідності законів Конституції України, а підзаконних нормативних актів – законам і Конституції України. Суди здійснюють правозастосовну діяльність, під час якої відбувається інтерпретація норм права й утворення нових правових положень [6, с. 3].

В.В. Городовенком слушно виокремлюються низка складових елементів принципу верховенства права під час застосування його в судочинстві через інституціоналізацію низки визнаних міжнародним співтовариством вимог: (1) права на оскарження дій і рішень органів державної влади; (2) вільного оцінювання судом обставин справи; (3) незалежності й неупередженості суддів; (4) належної судової процедури, яка включає такі складники, як справедливість, відкритість, розумний строк розгляду справи, доступність правової допомоги; (5) наявності незалежної прокуратури, яка здійснює захист прав людини в судочинстві; (6) обов'язковості судових рішень [6, с. 5–6]. Елементом судового правозастосування є тлумачення норми права, яке здійснює суд під час розгляду справи.

Щодо цього В.В. Городовенко зауважує, що «правотлумачення притаманне діяльності судів першої та апеляційної інстанцій, суди ж вищих інстанцій створюють прецедентну практику, яка виконує подвійну функцію: (а) роз'яснення порядку застосування законодавства (постанови Пленумів вищих судів) і (б) спрямовування розвитку судової практики шляхом видання рішень прецедентного характеру (Верховний Суд України)» (на час його публікації цей суд здійснював правосуддя як найвищий судовий орган в Україні – О. К.) [6, с. 10].

З таким висновком шановного судді Конституційного Суду України не можемо погодитися взагалі, виходячи з такого. Остання конституційна реформа щодо правосуддя деякою мірою змінила загальнообов'язковий характер правових висновків найвищого суду в системі

судоустрою. Згідно із ч. 6 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р., висновки щодо застосування норм права, викладені в постановках Верховного Суду, ураховуються іншими судами під час застосування таких норм права. Аналогічні норми передбачені і у процесуальних актах.

Тобто суди не зобов'язані обов'язково застосовувати вказані норми права, а мають тільки враховувати такі висновки під час застосування аналогічних норм права. Також у таких випадках має йтися про ідентичність фактичних та юридично значущих обставин справи.

Тож, наведена норма по суті змінила підхід від прецедентного характеру висновків Верховного Суду України (у редакції процесуальних кодексів до 3 жовтня 2017 р.) до визнання таких висновків «переконливим прецедентом». Ідеться про м'який вплив таких висновків, з огляду на їхню аргументованість і авторитетність органу, який їх видав.

Водночас першими з абсолютно новою правовою ситуацією, виходячи із швидкоплинності та постійної трансформації суспільних відносин, появи нових, що, безумовно, призводить до деяких порушень прав та інтересів осіб, стикаються суди першої інстанції (апеляції чи касації залежно від юрисдикції та складності справи). Отже, якщо під час перегляду й оскарження справи суд вищого рівня погодився з рішенням нижчої інстанції, вважаємо, саме там відбулося зародження прецеденту, який ув разі його підтвердження набув «прецедентної форми», однак саме зміст, як і підстави тоого, за яких обставин має застосовуватися норма, формується саме судом першої інстанції.

Отже, вважаємо, що правотлумачення і зародження судового прецеденту відбувається в суді першої інстанції, який першим стикається з новою правозастосувальною ситуацією. Перетворення правотлумачного висновку на переконливий судовий прецедент по суті відбувається після затвердження такого висновку найвищим судом у системі судоустрою (у разі оскарження справи касаційною інстанцією) чи судом апеляційної інстанції, якщо касаційне оскарження в певній категорії не передбачено.

Висновки. Нині принцип верховенства не може визнаватися спеціальним, оскільки проведена остання судово-конституційна реформа, закріплюючи його як керівний, змінила акцент із визнання принципу верховенства права спеціальним (коли в Конституції України було зазначено принцип законності) на базовий. Адже саме на відповідність принципу верховенства права суддя під час здійснення судочинства має аналізувати та формувати нормативну основу рішення, тобто відшукувати норму права чи сукупність правових норм, якими треба вирішувати справу по суті.

Правотлумачення і зародження судового прецеденту відбувається в суді першої інстанції, який першим стикається з новою правозастосувальною ситуацією. Перетворення правотлумачного висновку на переконливий судовий прецедент по суті відбувається після затвердження такого висновку найвищим судом у системі судоустрою (у разі оскарження справи касаційною інстанцією) чи судом апеляційної інстанції, якщо касаційне оскарження в певній категорії не передбачено.

Список використаних джерел:

1. Аверин А.В. Судебное правоприменение и формирование научно-правового сознания судей (проблемы теории и практики) : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2004. 382 с.
2. Алев Р.Х. Юридический этимологический словарь. Москва : Векон, 2002. URL: <http://mirnot.narod.ru/7.html>.
3. Бахновська І.П. Основоположні принципи права як інтегруючий елемент правової системи України : автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Харків, 2011. 19 с.
4. Бобрешов Є.Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
5. Вовк О.О. Теоретико-правовий погляд на принцип забезпечення національної безпеки. *Наше право*. 2013. № 9. С. 13–19.

6. Городовенко В.В. Верховенство права як фундаментальний принцип судової влади. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. № 14. С. 1–9.
7. Лічман Л.Г. Вдосконалення правозастосовчого механізму в сучасному цивільному процесі України (судове рішення). *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 103–106.
8. Малишев Б.В. Судовий прецедент у правовій системі Англії. Київ, 2008. 344 с.
9. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Рос. АН ; Рос. фонд культуры. Москва : АЗЪ, 1995. 928 с.
10. Перепелюк А.М. Принципи та вимоги права як основоположні засади правозастосовчої діяльності. *Альманах права. Основоположні принципи права як його ціннісні виміри* : науково-практичний юридичний журнал. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2012. Вип. 3. С. 225–229.
11. Прийма С.В. Поняття принципу в аспекті співвідношення з суміжними категоріями. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 28. С. 46–55.
12. Принцип. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. ; Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук (наукові редактори) ; І.О. Покаржевська (художнє оформлення). Київ : Абрис, 2002. 742 с.
13. Принципи етики. *Сучасний словник з етики* / М.Г. Тофтул. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
14. Романюк Я.М. Проблеми застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 36 с.
15. Чванов О.А. Механизм правоприменения : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2005. 236 с.
16. Шанский Н.М., Боброва Т.А. Школьный этимологический словарь русского языка: происхождение слов. 4-е изд., стереотип. Москва : Дрофа, 2001. 400 с.
17. Шевчук С.В. Судова правотворчість. Світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с.

